

ІЗ ІСТОРІЇ ВЗАЄМОВІДНОСИН РОДИН КОСАЧІВ ТА КОМАРОВИХ

Об'єктом дослідження в статті є стосунки між двома знаменитими у культурному і громадсько-політичному житті України останньої чверті XIX – початку XX ст. родинами Косачів та Комарових.

Ключові слова: М. Ф. Комаров, Леся Українка, листування, література, одеські діячі культури, громадівський рух.

Объектом исследования в статье являются отношения между двумя знаменитыми в культурной и общественно-политической жизни Украины последней четверти XIX – начала XX вв. семьями Косачей и Комаровых.

Ключевые слова: М. Ф. Комаров, Леся Украинка, переписка, литература, одесские деятели культуры, громадское движение.

The relationship between two famous families in the cultural and socio-political life of Ukraine in last quarter of XIX – early XX century – Kosachs and Komarovs – is the object of study in the article.

Keywords: M. F. Komarov, Lesya Ukrainka, correspondence, literature, Odessa cultural figures, community movement.

Недавно виповнилося 100 років сумної дати смерті видатної української поетеси і громадського діяча Лесі України – Лариси Петрівни Косач (1871-1913). У даній статті розглянуті окремі факти з життя видатних родин, які свідчать про особисту дружбу їх представників та спорідненість їх духовних ідеалів, невтомну працю на одному суспільному й культурному полі, а також прямо чи опосередковано мають відношення до історії нашого краю.

Зауважимо, що в історії і культурі України є досить багато родин, представники різних поколінь яких зробили свій внесок у духовну скарбницю українського народу або ж брали активну участь у суспільно-політичному житті держави чи, принаймні, краю, де вони проживали. Саме до таких у другій половині XIX – на початку XX ст. належали родини Косачів та Комарових. По окремоті кожна з

цих родин, особливо їх найяскравіші постаті, зайняла своє місце у вітчизняній історіографії [3; 4; 12].

В даній статті використано відомості, почерпнуті головним чином із листування представників обох родин. Це листування збереглося не повністю, а лише фрагментарно, не завжди у вигляді автографів. Листи опубліковані у виданні «Творів» Лесі Українки, деякі – збереглися в машинописних копіях 20-х рр. XX ст. в «Архіві М. Ф. Комарова» Одеської державної наукової бібліотеки ім. Горького [1]. Листи дозволяють побачити, наскільки тісними були контакти великих українських родин, котрі залишили помітний слід в історії культури України останньої чверті XIX – першої чверті XX ст.

Родина Косачів відома за джерелами XVIII ст. як козацько-старшинська зі

Стародубщини – північної території козацької Гетьманщини. У «Списку» дворян Чернігівської губернії 1783 р. знаходимо довідку про погарського повітового суддю, бунчукового товариша Петра Косача, одруженого з дочкою дійсного статського радника Ол. Дублянського, батька чотирьох дітей [7, с. 118]. Але суспільно активною вона стала з другої половини XIX ст. завдяки випускнику Київського університету, голови з'їзду мирових суддів Новоград-Волинського, члену київської Громади Петру Антоновичу Косачу (1842-1909) та його дружині Ользі Петрівні Косач (1849-1930), більше відомій за її письменницьким псевдонімом – Олена Пчілка. Друге покоління цієї сім'ї прославила класик української літератури Леся Українка. Її сестра Ольга Петрівна Кривинюк-Косач (1877-1945) – лікар за освітою і професією, що тривалий час працювала в Лоцманській Кам'янці поблизу Катеринослава (нині – в складі м. Дніпропетровська) земським патронажним лікарем, в історію української літератури та громадсько-політичного руху ввійшла як письменниця, перекладачка, упорядниця (разом з Оленою Пчілкою) архіву Лесі Українки, укладачка «Хронології» життя і діяльності видатної сестри, член Катеринославської «Просвіти». Дещо менш відомий Михайло Петрович Косач (1869-1903) – математик з університетською освітою, за покликанням і громадською діяльністю – фольклорист, письменник, член гуртка молодих літераторів «Плеяда». Тут названі лише ті постаті сім'ї Косачів, які більшою чи меншою мірою спілкувалися з Комаровими.

Велика родина Комарових у суспільному і культурному житті України відома з середини 70-х рр. XIX ст. Це, перш за все, її очільник Михайло Федорович Комаров (1844-1913), який народився у с. Дмитрівці Павлоградського повіту (нині – Петропавлівського району) Катеринославської губернії, закінчив юридичний факультет Харківського університету і все життя працював нотарем (адвокатом). Але в історії він залишився як

видатний діяч української культури – зачинатель української бібліографії, літературний критик і журналіст, лексикограф, який з групою подвижників підготував чотиритомний російсько-український словник, перекладач, з-під чийого пера вийшов ряд перекладів з російської історичних і художніх творів, видавцем, завдяки якому побачили світ рукописи багатьох українських авторів, просвітником, який писав і видавав дешеві книжечки для народу з метою поширення природничих та історичних знань, насамкінець, громадський діяч, котрий чверть віку неформально очолював Одеську громаду.

Олександр Федорович Комаров (1842-1918), старший брат Михайла, також народився у Дмитрівці, закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. Він під псевдонімом Степовик був зачинателем жанру української науково-художньої літератури, автором шкільних підручників та методичних посібників з математики, які перевидавалися багато разів, навіть на початку радянської доби. Він був одним із найактивніших членів створеного у 1898 р. українською громадою у Санкт-Петербурзі «Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг» (зазначимо, і першого в Російській імперії українського видавництва, офіційно дозволеного царською владою).

Старша дочка очільника родини Маргарита (1870-1929) в «Українській радянській енциклопедії» означена як українська радянська перекладачка, громадська діячка, член створеної в Києві Ларисою Косач та її братом Михайлом «Літературної громади» під назвою «Плеяда», а після переїзду до Одеси – «Молодої громади», організованої А. С. Синявським та Д. Д. Сигаревичем.

Друга дочка М. Комарова Любов (1876-1937) за освітою була лікаркою (закінчила медичний факультет університету у французькому місті Монпельє), захистила

дисертацію на звання доктора медицини, але залишила своє ім'я в літературі як перекладачка художньої і спеціальної літератури.

Поетесою і перекладачкою була і третя дочка М. Ф. Комарова Галина (1879-1938). Зауважимо, що друга збірка її поезій «Роксолана» вийшла у 1917 р. в Катеринославському українському видавництві. Одеське видавництво «Маяк» у 2004 р. надрукувало «Антологію української морської поезії», у якій знаходимо й вірш Галини Комарової «Скотилася зірка із неба...».

Дочка М. Ф. Комарова Віра не проявила себе на літературному та громадському поприщі, хоч мала талант художниці, навіть по закінченні навчання в Рисувальній школі отримала малу бронзову медаль Товариства красних мистецтв. Альбом своїх малюнків вона подарувала Лесі Українці.

Гідним продовжувачем справи батька став і Богдан Михайлович Комаров, вчений-природознавець, просвітянин, бібліограф і громадський діяч. Будучи репресованим за процесом СВУ, опинився у Таджикистані і згодом став автором науково-популярних книг з питання використання природних ресурсів та охорони природи. У 1957 р. за популяризацію науково-природничих праць йому було присуджено звання Заслуженого діяча науки Таджикиської РСР.

Історія дружби двох великих родин розпочалася, можна сказати, до їх безпосередньої зустрічі. Працюючи в Острогоську, М. Ф. Комаров розробив план видання дешевих науково-популярних книжечок для народу. Реалізуючи його, Михайло Федорович у 1874 р. переклав українською мовою популярну книжечку історика і громадського діяча О. І. Строніна (О. Іванова) «Рассказы о земле и небе», видану в Санкт-Петербурзі у 1865 р. Виданий переклад мав назву «Розмова про небо і землю. А. Іванова. З деякими додатками та відмінами на українську мову переклав М. Комаров». Книжечка мала 57 сторінок і коштувала 10 коп. Вже наступного року М.

Комаров переклав і видав ще одну популярну працю О. І. Строніна «Рассказы о земных силах» («Розмови про земні сили. А. Іванова...»). Це були перші видання українською мовою про фізичні явища, книжечки, в яких цікаво і дохідливо серед дорослих і дітей поширювалися природничі знання.

Названі перекладні книжечки М. Комарова стали символічним фактом історії дружби Косачів та Комарових. Ольга Кривинюк-Косач в «Хронології» життя і творчості своєї сестри Лесі Українки під 1875 роком пише: «Леся навчилася читати і самостійно прочитала першу книжку: Комаров Михайло. Розмова про земні сили (К., 1874)» [6, с. 28].

На початку 80-х рр. XIX ст., коли М. Ф. Комаров нетривалий час працював адвокатом у Києві, він тісно спілкувався з київськими громадівцями, серед яких були П. А. Косач та Олена Пчілка. М. Комаров тоді ж заснував платну приватну бібліотеку, коштом якої вже у 1882 р. він видав «Збірник творів М. Кропивницького». У 1883 р. була надрукована праця М. Комарова «Покажчик нової української літератури. 1798-1882», що викликала багато відгуків у пресі, включаючи й московську. Ці видання в умовах дії Емського указу 1876 р. про заборону української мови, безумовно, мали велике наукове і культурне значення.

З тих пір Михайло Комаров став одним із найвідоміших культурних і громадських українських діячів. Не можна зараз напевно сказати, коли М. Ф. Комаров і старші Косачі – Петро Антонович та Ольга Петрівна (Олена Пчілка) – здружилися сім'ями. В «Архіві Комарова» знаходимо лише копії трьох листів П. А. Косача (1896, 1898, 1901 рр.) та один – Лариси Петрівни (1907). Можливо, листи Олени Пчілки, яка була досить різка в своїх судженнях, знищив Богдан Комаров напередодні свого арешту в справі СВУ, аби не накликати біду на тоді ще живу їх авторку. Але їх існування не викликає ніяких сумнівів. Наприклад, у листі Івана Франка до Михайла Петровича Драгоманова від 15

вересня 1891 р. читаємо: «До Ольги Петрівни, Вашої сестри, прийшла вість від Комарова з Одеси, буцім в Києві Новицький жандарм тягав до допросу Тригубова і Кониського по поводу того місця в моїй автобіографії, де сказано, що кияни дали мені на видавництво газети 300 рублів» [11, с. 429].

Думаємо, їх листування стосувалося видавничої справи, адже Михайло Федорович, готуючи до видання збірки творів українських письменників та їх переклади творів російських авторів, вів листування з великим колом літераторів, до яких належала і Олена Пчілка. З десятків її публікацій знаходимо і в часописі «По море и суше» – ілюстрованому щотижневику одеської Громади, який вона необачно (через шахрайство попереднього видавця) придбала у 1895 р. Хоча М. Ф. Комаров не був ні видавцем, ні редактором часопису, а лише одним із авторів та неформальним лідером одеської Громади, Олена Пчілка в листі до нього всю свою гостру критику спрямувала на нього – за мозаїчність змісту і відсутність чіткого обличчя часопису, який у погоні за кількістю передплатників намагався догодити всім, а в підсумку – нікого повністю не влаштував. Текст цього листа знаходимо у статті Володимира Герасименка «Українська журналістика 80-90-х рр. XIX ст. в Одесі», поданій до «репресованого збірника» М. С. Грушевського «Полуднева Україна» [2, арк. 30]. У серпні 1905 р. Олена Пчілка зустрічалася з М. Ф. Комаровим в Катеринославі під час XIII Археологічного з'їзду, про що вона написала в статті «В гостях у Катеринослава», опублікованій 1908 р. у трьох числах часопису «Рідний край», видаваного нею в Полтаві [8].

Після переїзду М. Ф. Комарова на роботу до Умані (разом з дружиною та двома молодшими дітьми) в Києві залишилися три його дочки – Маргарита, Любов та Галина, якими опікувалася їх бабуся. Саме в Києві старша із сестер Маргарита познайомилася зі своєю ровесницею Ларисою Косач, яка разом з братом Михайлом створила

«Літературну громадку», що отримала поетичну назву «Плеяда». До неї ввійшли тоді ще дуже молоді літератори: названі тут Косачі, А. Кримський, С. Шелухін, Л. Старицька, О. Романова, М. Комарова та ін. Щоправда, Маргарита невдовзі перебралася до Одеси, куди з Умані переїхали і батьки з іншими дітьми. Там її громадська і літературна діяльність набула більшого розмаху. Отже, якщо М. Ф. Комаров трохи раніше познайомився і співпрацював з П. А. Косачем та Оленою Пчілкою, то Маргарита Комарова подружилася зі своїми ровесниками Ларисою та Михайлом Косачами, і ця дружба збережеться до кінця життя Лесі Українки.

У 1890 р. в Одесі виникла «Молода громадка», яку створили Антін Синявський та Дмитро Сигаревич (майбутні діячі освіти і культури Катеринослава та Олександрівська). До неї ввійшла і Маргарита Комарова, як це видно із спогадів одеських діячів культури та з листування Маргарити Комарової та Лесі Українки. Ольга Косач-Кривинюк у «Хронології» під датою 21 грудня 1891 р. вміщує лист Маргарити, в якому вона сповіщає Лесю, що «їхня громадка знову побільшала, одразу додалося п'ять членів. Ілюша Смолянський (здається, Леся його знає) закинув свій космополітизм і навіть зібрав круг себе невеликий кружок студентів-українців. От цей то кружок і прилучився до них». Маргариті здається, що з цього можна радіти, бо між ними є дуже енергійні люди. Два тижні тому вони святкували «присоединение», як каже Антін Степанович (Синявський). «Влаштували в складчину літературно-музичний вечір, на нього запросили той кружок і старих [громадівців. – Г. Ш.]. Вивчили багато нових пісень. Михайло Комаров, Смолянський і ще двоє з старих читали вірші. Веремієнко і одна панночка проспівали дует «І широку долину», Маргарита грала дві пісні. Програма була дуже різноманітна, хор співав гарно, і вечір пройшов, можна сказати, добре» [6, с. 171]. Маргарита була одним із

найактивніших членів «Молодої громадки», хоч тоді ще навчалася в гімназії і одночасно в музичній школі.

Богдан Комаров через багато років згадував у спогадах «Леся Українка і сім'я Комарових»: «Молодая громада собиралась на свои заседания почти всегда в нашей квартире, и я хорошо помню и фамилии, и лица. Из девушек входили в «Громаду»: 1) Рита; 2) сестра Люба, которая еще училась тогда во 2-й Одесской женской гимназии; 3) Лена Смолянская, дочь известного в Одессе учителя Леонида Анастасьевича Смолянского, члена «Старой громады», автора украинского перевода «Марсельезы»... Из юношей членами «Молодой громады» были почти исключительно студенты Новороссийского (Одесского) университета...

«Молодая громада» собиралась часто, читали доклады, декламували. Ежегодно у нас в доме организовывались Шевченковские вечера. Нас, младших детей, приглашали выступать с декламацией. Помню, я читал «Садок вишневий коло хати» и «На Великдень» Шевченко, стихотворение Ричицкого «На смерть Шевченко», стихотворение Щеголева» [5, с. 134-135].

Лариса Косач (Леся Українка) добре знала людей, яких у листах до неї називала подруга Маргарита, кого ще по Києву (наприклад, А. Синявський), а кого – по знайомству в Одесі. Там вона вперше побувала у 1888 р., записавши свої враження у поемі «Подорож до моря», присвяченій сім'ї М. Ф. Комарова, яка її гостинно прийняла: «... Ох біда самотному / У місті широкім! / Себе почувать одиноким! / І добре, хто має к багаттю чийому / Склонитися слухом і оком. / Тож добрії люди мене привітали / В далекій країні...».

Ольга Косач-Кривинюк пише, що у 1889 р. ціла сім'я Косачів їздила на відпочинок і лікування до Одеси, зупинившись у Комарових: «Чи не найбільшу ж приємність ми – Косачі – мали, збираючись у любій родині Комарових і проводячи час у цікавих

розмовах (кожному з нас було там відповідне товариство), слухаючи музику (Маргарита хорошо грала), ми, молодші, часами танцювали, а старші, дивлячись на наші танці, читаючи щось нове (Комаров одержував галицькі журнали й книжки і все, що виходило нового на Україні російській). Здається (не можу напевне зовсім пригадати), що під час цього нашого перебування в Одесі в господі у Комарових улаштували (найбільше Леся заходжувалася і працювала коло його улаштування) живі картини. Виконавцями були Маргарита, Люба та Віра Комарови, я й Міша. Леся ж була автором і костюмером» [6, с. 106]. Тоді Леся найбільше дружила з Маргаритою, вони обидві добре знали літературу, мови та й самі займалися літературною працею. Щоправда, коли у 1893 р. Маргарита вийшла заміж за вченого-мінералога М. Д. Сидоренка (учасника суспільно-політичного руху 70-х рр. в Одесі), вона дещо менше стала займатися літературною роботою, але брала участь у культурницькій діяльності одеської Громади і підтримувала зв'язки з Лесею Українкою.

У X-му томі зібрання творів Лесі Українки знаходимо 4 її листи до Маргарити Комарової-Сидоренко за 1903 р. (із Сан-Ремо), до М. Ф. Комарова за 1907 р. (із Ялти), до Галини Комарової за 1909 (із Телаві) та 1913 р. (із Єгипту). 21 лютого (6 березня) 1903 р. у листі з Італії вона пише Маргариті: «Спадає мені на думку, чи не прожити мені будучу зиму в Одесі». І запитусь, «чи є якісь шанси?», чи можна там «заробити літературним трудом» [9, с. 125-126]. Михайла Федоровича вона просить повернути їй рукопис записів її чоловіка Климента Квітки «Пісні до танцю», які передбачалося видати в Одесі окремою книжкою, а тепер він «хоче прилучити їх до більшого збірника, куди увійдуть усі пісні, які він записав від мене» [9, с. 237]. З цього листа видно, наскільки близькими між собою були родини Косачів та Комарових. Леся висловлює жаль, що Галя Комарова (яка від народження мала тяжку невиліковну хворобу. – Г. Ш.) не приїхала до

Ялти, хоча погода того літа частенько «капризує»: «Все таки і при такій погоді люди тут поправляються, от хоч і Клим поправився настільки, що вже прокидається надія попрощатися на той рік з Кримом і зажити десь у рідній стороні». Лист завершується теплими словами, які зазвичай можуть собі дозволити тільки досить близькі люди: «Будьте здоровенькі, щирий привіт від нас обох усій вашій родині» [9, с. 237].

В листі з Грузії до Галини Комарової (березень 1909 р.) Леся, котра на той час вже лікувалася там більше двох місяців, описує природу місцевості, звичаї тамошніх людей, а також повідомляє про стан свого здоров'я. У лютому 1913 р., вже збираючись повертатися додому з Єгипту, Леся написала подрузі Галині Комаровій листа з проханням дозволити на її адресу переслати бандероль: «Я маю, Галюнько, до тебе прохання: чи дозволиш послати на адресу трохи книжок та паперів звичайною бандеролею? В них немає нічого особливого, переважно старі журнали тощо, але мені не хочеться їх везти в багажі, щоб не удовжувати переглядання речей на таможні, нехай собі переглядають на пошті, а то на таможні я ж муситиму стояти при тому, а мені кожна зайва хвилина тяжка» [9, с. 370].

Взагалі Леся Українка зіграла велику роль в освіті і літературних заняттях Галини Комарової, з якою бачилася майже кожного літа, приїжджаючи до Одеси на лікування. Хоча вікова різниця між ними становила сім років, але їх об'єднувало одне горе – постійна боротьба з невиліковними хворобами. Вони і листувалися досить інтенсивно. Видавці «Творів» Лесі Українки у примітці зазначають, що автографи листів сестер Комарових не збереглися, але ще у середині 20-х рр. ХХ ст. уривки з них наводив одеський літературознавець А. Музичка у праці «Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість» (ДВУ, 1925) [9, с. 429]. Про інтенсивність листування з Комаровими взагалі і з Галиною (Комаровою) пише й Ольга Косач-Кривинюк в «Хронології життя і творчості» Лесі Українки.

Галина ж із всієї сім'ї була останньою, хто отримав лист від Лесі Українки незадовго до її смерті. Лист датовано 26 березня 1913 р.

Багато згадок про Комарових зустрічається і в листуванні Лесі зі своїми батьками, сестрою, братом, чоловіком. Так, перебуваючи на лікуванні під Одесою (на Лимані), 26 червня 1889 р. Леся пише матері, що з Чернігова скоро приїде Маргарита, і вона в неї розпитає про останні події («Завтра приїде Гретхен [прізвисько Маргарити. – Г. Ш.] і я розпитаю все як слід») [10, с. 14]. Через кілька днів вона повідомляє брату Михайлу: «Через два дні приїхала Маргарита і забрала мене до себе» [10, с. 19]. 17 лютого 1890 р. також у листі до матері Леся повідомляє: «Маргарита пише, що в Одесі теж Синявський – це добре, може він там хоч молочний путь [так називали один із радикальних драгоманівських гуртків у Києві наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. – Г. Ш.] який збере, бо він, здається, дещо тямить. Маргарита не хоче мені прислати «Сон Макара» [переклад твору В. Г. Короленка для публікації. – Г. Ш.], за що я на неї дуже серджуся» [10, с. 30]. 11 січня 1894 р. Леся пише матері: «Я отримала листа від Маргарити з проською пробачення, і, звісно, дуже тому рада» [10, с. 125].

У листі до сестри Ольги з Ялти 30 серпня 1897 р. Леся цікавиться: «Чи бачила ти Галю і Віру? Мама писала, що вони мали бути в Києві в кінці августа. Маргарита знов забастувала писати мені... Взагалі сім'я дуже одбиває людей від їхніх давніх друзів, т. є. не то, щоб вони забували чи переставали любити своїх друзів, але їм якось немає часу і настрою виявити се так активно, як перше» [10, с. 198]. А через два місяці з Ялти ж вона пише матері: «Писала мені якось Маргарита і закликала їхати до неї жити на зиму, але цей лист прийшов тоді, коли я вже сьак-так в Ялті вродилась, а крім того, єсть причини різні, по яким я не могла прийняти її запрошення. Розпитувати про них нема чого, бо головне те, що я в Одесу на зиму не поїхала. Все таки лист її мені був більш ніж приємний» [10, с. 203]. Через місяць, ніби

продовжуючи розмову з матір'ю стосовно Маргарити Комарової, вона пише: «Мій погляд на теперішню Маргариту не такий різкий, як твій, але в ньому подібні елементи, тебе вони можуть тільки сердити, мене ж скоріше смутити. Але, все таки, Маргарита людина до мене дуже прихильна – інакше, що властиве, могло б заставити її, при її лінощах до писання, запрошувати мене до себе трьома листами і всіма можливими аргументами» [10, с. 213].

У листі до батька П. А. Косача від 5 червня 1898 р. з Одеси вона повідомляє не тільки про своє проживання в сім'ї Сидоренків, а й про сестру, яка в цей час жила у Комарових на дачі: «Ліля вже на Лимані у Комарових, а я тут в Одесі у Маргарити» [10, с. 242]. Коли Ольга Косач готувалася до весілля влітку 1901 р., Леся в листі до сестри висловлює сподівання: «Може Галя Комарова приїде?» [10, с. 346]. Подібні короткі згадки про членів сім'ї Комарових свідчать про дуже дружні відносини між двома тоді відомими в середовищі суспільно-політичних і культурних діячів родинами.

Наймолодший із дітей Михайла Федоровича Комарова Богдан також був добре знайомий з Лесею Українкою. На початку ХХ ст. він став студентом природничого відділення Новоросійського (Одеського) університету, але за участь у студентських заворушеннях 1902 р. був виключений з нього. Тоді він вирішив продовжити навчання за кордоном, вступивши спочатку до Львівського, а потім продовживши навчання у Віденському і Краківському університетах. В «Хронології» Ольга Косач-Кривинюк зазначає, що Леся 9 жовтня 1902 р. прибула до Львова, де зустрілася з Іваном Франком і бачилася з добре їй знайомим по Одесі Богданом Комаровим, який через два дні проводжав її на поїзд, коли вона їхала на лікування до Італії [6, с. 637]. Про це й сама Леся пише в листі до батьків із Сан-Ремо 2 листопада того ж року: «Бачила я там [у Львові. – Г. Ш.] Богдана Комарова, що вже ходить до Львівського університету, – постаршав і

споважнів так, що я аж не впізнала його» [10, с. 418]. А через два дні вже сестрі: «Кланявся теж Богдан, – він ще трішки *depause* (безрідний – фр.) у Львові і при його тихості, певне, ще не хутко попаде в тріб життя, але так на вид виріс (не стільки виріс, скільки обріс), що я його таки зовсім не пізнала, зострівшись. Все таки не жалкує, що подався у Львів. Казав він (та й Любова Бол[еславівна] мені до Відня писала), що Маргарита вже одужала (без операції), тільки анемія і нерви дуже її діймають; у Віри вже є другий син. Зрештою, ти про них, певне, знаєш» [10, с. 420].

З наведеного листа видно, що вся родина Косачів добре знала всіх Комарових і стан справ їх сімейного життя. Більше того, виявляється, що й дружина М. Ф. Комарова Любова Болеславівна листувалася з Лесею Українкою. Тож, може, показовим для характеристики відносин між двома великими родинами є привітання, передане Лесею Українкою в листі до чоловіка сестри Ольги М. В. Кривинюка від 13 травня 1913 р. з Одеси: «Комарови усіх вас вітають, через годину їду на море» [10, с. 664].

Бібліографічні посилання

1. Архів М. Ф. Комарова // Одеська державна наукова бібліотека ім. Горького. – Ф. 28.
2. Герасименко В. Українська журналістика 80-90 рр. ХІХ ст. в Одесі / В. Герасименко // Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. Х. – Спр. 1529.
3. Денисюк І., Скрипка Т. Дворянське гніздо Косачів / І. Денисюк, Т. Скрипка. – Львів: Світ, 1999. – 208 с.
4. Зленко Г. Лицарі досвітніх вогнів: тридцять три портрети діячів одеської «Просвіти». 1905-1909 рр. / Г. Зленко. – Одеса: Астропринт, 2005. – 252 с.; Він же. Михайло Комаров і його роль в історії Одеси / Г. Зленко // Південь України. Четвертий Міжнародний конгрес українців: Доповіді та повідомлення. – Одеса: Астропринт, 1992. – С. 237-245; Він же. Сестри Комарови / Г. Зленко // Кур'єр Кривбасу. – 2000. – № 1. – С. 114-126.
5. Комаров Б. Леся Украинка и семья Комаровых (страницы воспоминаний) / Б. Комаров // Леся Украинка в воспоминаниях современников. – М.: Художественная литература, 1971. – С. 121-138.
6. Косач-Кривинюк О. Леся Украинка. Хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1970. – 926 с.

7. Лазаревский А. Списки черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства / А. Лазаревский. – Чернигов, 1890.
8. Пчілка О. В гостях у Катеринослава / О. Пчілка // Рідний край. – 1908. – № 29. – С. 6-9; № 31. – С. 12-13; № 32. – С. 14-16.
9. Українка Л. Твори: В 10 томах / Л. Українка. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 10. (Листи 1901-1913 рр.). – 448 с.
10. Українка Л. Твори: В 5 томах / Л. Українка. – К.: Дніпро, 1956. – Т. 5. (Листи 1881-1913 рр.). – 612 с.
11. Франко І. Твори: В 20 томах / І. Франко. – К.: Дніпро, 1956. – Т. 20. Вибрані листи. – 590 с.
12. Швидько Г. Михайло Комаров і Катеринославщина / Г. Швидько. – Дніпропетровськ: НГУ, 2011. – 228 с.